

**СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ПАРАМЕТРИ ДІЄСЛІВ
НА ПОЗНАЧЕННЯ НЕПОСТУПАЛЬНОГО РУХУ**

У статті обґрунтовано виділення класу дієслів на позначення непоступального (коливального руху) з лексико-семантичної групи дієслів руху, проаналізовано їх семантичну структуру та сполучувальні можливості.

Ключові слова: сема, ритмічний / неритмічний коливальний рух, лексико-семантична ознака, абстрактна категоріальна сема.

The selection of verbs denoting vibrative motion from lexico-semantic verb groups of motion has been motivated. Semantic structure and combinative possibilities of the verbs of motion have been analyzed in the article.

Key words: sema, rhythmical /nonrhythmical vibrative motion, lexico-semantic feature, abstract and categoric sema.

У зарубіжній лінгвістиці семантичну структуру дієслів руху досліджували на матеріалі німецької мови І.Л.Сульженко, А.Г.Безрукова, болгарської мови – Г.К.Венедиктова, польської – З.М.Стрелкова, в історико-етимологічному плані їх розглядали російські мовознавці Є.В.Чешко, А.І.Кузнецова. В україністиці дієслова зазначеної семантики досліджували Т.П.Усатенко, М.П.Лесюк, Т.М.Орлова та ін. Окремі лексико-граматичні аспекти дієслів руху висвітлено в працях Є.К.Тимченка, З.І.Іваненко, В.Г.Войцехівської, В.М.Русанівського, І.Р.Вихованця та ін.

Як свідчать спостереження, коло носіїв цієї процесуальної ознаки досить широке: ними можуть бути суб'єкти, виражені істотами й неістотами. Своєрідність цих дієслів репрезентується як їх видовою кореляцією, так і словотвірними можливостями. Це пояснюється неоднорідністю дієслів на позначення руху, що підлягають подальшій градації залежно від характеру руху, його напрямку в просторі тощо [3, с. 64].

Філософська наука кваліфікує рух як спосіб існування матерії, як найважливіший її атрибут [4]. У найширшому понятті рух представляє собою “зміни взагалі”, будь-яку взаємодію матеріальних об'єктів. Однією з форм руху матерії є механічний рух, тобто “переміщення тіл відносно одне одного чи відносно переміщення частин тіла” [4]. Зазначений механічний рух притаманний усім предметам об'єктивного світу. У мовній свідомості людини знайшли відображення такі форми руху, які пов'язані з трьома найбільш звичними для мовців і оточуючого їх світу середовищами: з поверхнею суші, водою й повітрям. Різні форми механічного руху відображено в лексико-семантичній групі дієслів руху, про що свідчить аналізований матеріал. **Метою** пропонованої статті є характеристика семантичного складу та сполучувальних можливостей дієслів непоступального (коливального руху).

Лексико-семантична група дієслів руху виокремлюється з класу дієслів на основі інваріантної лексико-семантичної ознаки “зміна місцезнаходження в просторі”, а також абстрактних категоріальних ознак “характер руху”, “спосіб переміщення”, “середовище переміщення”, “спрямованість переміщення” тощо. Названі абстрактні семантичні категорії висвітлюють певні аспекти реальної ситуації. Вони визначаються шляхом зіставлення значень усіх елементів групи й аналізу їх дистрибуції. В умовах реального функціонування дієслів ці абстрактні семантичні категорії зазнають конкретизації, яка здійснюється двома способами: по-перше, в контексті шляхом заповнення залежних позицій при ядерних дієсловах відповідними словоформами або значущою відсутністю

цих позицій; по-друге, в імпліцитних парадигматичних семах дієслів, що знаходяться на периферії групи. Ці абстрактні семантичні категорії виступають щодо конкретних сем як “зверхсеми” чи “архісеми”, як родові поняття до видових і є основою диференціації групи [1, с. 32]. Саме за цими семантичними категоріями дієслова руху вступають у різноманітні опозиції, створюючи в межах групи класи й підкласи різного ступеня складності та ієрархізованості. Відтак, абстрактні семантичні категорії структурують всю лексико-семантичну групу, тому їх точне визначення й кваліфікація надзвичайно важливі для адекватного опису будь-якого класу семем.

На першому рівні диференціації лексико-семантична група дієслів руху розчленовується на основі абстрактної категоріальної семи “характер руху”, створюючи на цьому етапі три основних класи: дієслова поступального руху, дієслова коливального (непоступального) руху і дієслова обертального руху.

Дієслова непоступального, тобто коливального, руху актуалізують абстрактну семантичну категорію “характер руху”, яка реалізується у значенні всіх дієслів руху, конкретною семантичною ознакою на одному місці чи в межах обмеженого простору. До цього типу руху здатні істоти та предмети, будь-яким чином зафіксовані в просторі й тому невідільні у своєму русі. С.Д.Кацнельсон називає подібні мовні одиниці дієсловами “невільного” або “часткового” руху [2, с.34]. Дієслова аналізованої групи вступають в опозицію за категоріальною ознакою “характер непоступального руху”, створюючи дві підгрупи, що означають: 1) неупорядковані, нерегулярні рухи в різні боки; 2) розмірені, одноманітні рухи з боку в бік або зверху вниз.

Ядро першої підгрупи становлять дієслова *ворушитися* і *ворушити*. Вони позначають довільні рухи істот, а також легких предметів, що приводяться в рух певними зовнішніми силами. Наприклад: *Дивиться в стелю і **ворушить** пальцями ніг, не припиняючи говорити* (С.Андрухович); Сюди ж можна віднести і дієслова *водити, трусити, трясти, хитати* в значенні “рухати чимось то в один, то в другий бік” або “робити помаху чим-небудь у повітрі”: *По тому колишня господина Юльчиної кімнати **хитнула** малою на довгій шиї голівкою й рушила по стежечці на пагорб, тримаючи на вустах чмненьку гадючку-всмішечку* (В.Шевчук). Часті, рвучкі, неширокі помаху позначаються дієсловом *тріпати*: *На ній **тріпочуть** тонкі, прозора-жовті листочки, їх візерунок наvertsає на думки про старовинні гобелени* (Н.Бічуя).

Більшість дієслів містять у своєму значенні додаткові семантичні ознаки й відрізняються лише своїми сполучувальними можливостями. Так, дієслово *щулити* (звичайно про коней) вимагає наявності в конструкції словоформи *вуха* в суб’єктній чи інструментальній позиції: *Буланій сіпався й **щулив** від болю уха* (О.Донченко). Дієслова *сіпати, смикати* позначають різкий рух якоюсь частиною тіла: *Ліва щока Михася починає **смикатися**, ніби до неї доторкуються оголеним електродом* (О.Винокуров).

Дієслова *барабанити*, розм. *бубнити* містять додаткову сему “часто й дрібно стукати по чому-небудь”: *Хмельницький **барабанив** пальцями по столу* (Н.Рибак). Дієслова *кидатися, метатися, метлятися, борсатися, витися* марковані додатковими семами “різко” і “сильно” та позначають звичайно мимовільні рухи істот, наприклад, під час сну чи хвороби: *Була якась маленька кімнатка, по вузьких стінах, не вміщаючись і виламуючись за вікна, надвір, **метлялася** величезна тінь з розпелеханою бородою, з піднятими догори руками* (Н.Бічуя); *Вона **вилася** на постелі, як навіжена з болю й колотьби* (П.Козланюк).

Семантика дієслів *рватися, рвонутися, шарпатися* також позначає різкі, сильні рухи, однак уключає вказівку на цілеспрямованість руху: “з метою вирватися звідкілясь, звільнитися від чогось”. Наприклад: *Коні нагнулись і **рвонули** з урвища – там уже бігла вода, віддаляючи кригу од берега все далі й далі* (В.Врублевський); *Пес гавкав і **рвався** з ланцюга* (Л.Мартович). Дієслова *борсатися, вовтузитися* позначають швидкі, неупорядковані рухи всім тілом, руками, ногами: *Петро чув, як **вовтузяться** у курнику,*

мостячись на ніч, кури і думав... (Г.Шкляр). Дієслова *брикати*, *вихати*, *хвицати* позначають рухи копитних тварин: *Кобила брикнула ногою* (Сл. Гр.).

Дієслово *бовтатися* позначає невпорядковані рухи у воді. Дієслова *бабратися*, *возитися*, *метушитися*, розм. *вовтузитися*, *товктися*, *вертітися*, *ворочатися*, *соватися*, *копошитися*, *кублитися*, *куйовдитися*, *кишити*, *роїтися*, *човгатися* містять додаткову сему “неспокійно, метушливо, клопітливо”: ... *а біля столітнього пня вовтузився річковий цар – бобер, оглядаючи своє обгоріле обійстя* (В.Врублевський); *В калюжах бабрались горобці* (Л.Юхвід). Дієслова *копошитися*, *кишити*, *метушитися* можуть позначати також безладне переміщення в різних напрямках на дуже обмеженому просторі. Усі вони сполучаються лише з іменниками-істотами. Наприклад: *Куди не глянь, під кожним кущом, листочком кишать коники, комашня* (О.Стороженко); *Стою я та дивлюсь: люд, як комашня, копошиться, один на одного наступає, зіходяться, розходяться, гомонять, кричать* (Марко Вовчок); *На палубі, на трапах метушилися матроси* (О.Донченко).

Дієслова *жестикулювати*, *бовтати* позначають довільні рухи руками, супроводжуючи мовлення з метою надання йому більшої виразності: *Їхніх голосів не чути, але те, як вони жестикулюють руками, примружують очі, ... можна зрозуміти: розмова серйозна...* (О.Винокуров); *Володислав задоволено реготав, бовтав як тільки міг руками* (Г.Епік).

Каузативне дієслово *хвилювати* позначає надання коливального руху водянним масам, рослинам тощо: *Шалений шторм хвилював морські води до самого обрію* (М.Трублаїні); *Хвилює вітер лан широкополій, Виспівує в садах між верхів'їв* (П.Дорошко). Такий же рух позначається некаузативним дієсловом *хвилюватися*: *Сильний вітер метляв верхівки сосен, вони шуміли й хвилювалися* (В.Собко).

Дієслівні лексеми на позначення невпорядкованого коливального руху, як свідчить ілюстративний матеріал, різняться як сполучувальними можливостями, так і відтінками семантичного значення.

Дієслова на позначення розміреного, одноманітного коливального руху позначають рух у горизонтальному або вертикальному спрямуванні. На такий вид рухів здатні як істоти, так і неістоти, що репрезентується сполучуваністю дієслів. В останньому випадку це найчастіше предмети, що закріплені в просторі і приводяться в рух будь-якими зовнішніми силами, наприклад, істотами, вітром, вибуховою хвилею і под. Рухи, позначені такими дієсловами різняться ступенем розміреності, ритмічністю й частотою. Так, дієслова *виляти*, *вібрувати*, *двигітати*, *дригати*, *дрижати*, *пульсувати*, *сіпатися*, *смикатися*, *стинатися*, *тіпатися*, *тремтіти*, *тріпати*, *тріпотати*, *тріпотіти*, *труситися* позначають ритмічні рухи з дуже незначною, найчастіше постійною амплітудою коливання. Наприклад: *Ася непорозуміло трясє головою, відступає вглиб передпокою* (О.Винокуров); *Тріпала крильми пташка на місці напружено* (М.Коцюбинський); *Ось хочу не труситись – не можу. Само тіло сіпається* (О.Донченко); *Шарко виляв хвостом у реп'ях* (П.Панч); *За вікнами було тихо, лише іноді глухо вібрували шибки від далекого заводського гулу* (М.Руденко). Синонімічні дієслова *битися*, *дрижати*, *калатати*, *колотитися*, *скакати*, *тіпатися*, *токотати*, *тремтіти*, *тріпатися*, *трястися*, *цокотати*, *шарпатися* включають додаткову сему “дуже сильно”. Наприклад: *Піт тік йому по шиї, ноги в колінах тряслися* (Т.Зарівна); *А той гнівався, шарпався, лаяв чорта й гнав перекотиполе знову тією ж дорогою, чортові до рук* (Н.Бічужа); *Серед білих наметів її [кашки] тріпались крильця синіх метеликів* (М.Коцюбинський); *Часто з куців злітали сполохані сови, і коні шарпалися вбік* (І.Ле).

Дієслова *битися*, *тріпати*, *тріпатися*, *тріпотати* і *тріпотіти*, *шарпатися*, позначаючи постійний, ритмічний рух, сполучаються найчастіше зі словами *серце* і *пульс* та їх еквівалентами: *Серце радісно тріпало в грудях і якийсь солодкий спокій розлився по всій її істоті* (М.Коцюбинський); *В неї серце дуже тривожно тріпалось: вона почувала кожний рух його, чула кожне тріпання* (І.Нечуй-Левицький); *Інколи Він [Каїн] намагався*

молитись, але з уст його гордії богохульні речі Лились. Затвердле довгим болем серце Лиш **шарпалось**, коритись не могло (І.Франко). Сполучувальні можливості цих дієслів неоднакові. Так, *трястись, тріпати, трясти, дрижати, дригатися, стрибати* можуть сполучатися практично з будь-якими іменниками: ...*триста голодних Княгинь з курячими лапами, з липкими щупальцями на кожній сходинці гнівливо **тріпають** головами, осипаючи з масного волосся трупики мертвих комашок* (С.Андрухович); *Брова **стрибає** вгору, і Раусліт круто повертається до апаратів* (В.Собко). Натомість лексеми *віхолити, майорити, тріпотати і тріпотіти* допускають при собі лише назви легких предметів, таких, як тканини, рослини, крила дрібних птахів і комах і под.: *Передав старшині вісім тисяч червінців золотом серед поля, де **віхолив** стяг його величності* (І.Ле); *Прапор над нашим сільбудом **тріпоче, тріпоче*** (А.Малишко).

Численна група дієслів позначає неритмічні рухи з боку в бік чи зверху вниз зі значною, найчастіше непостійною амплітудою коливання. Це дієслова *бовтатися, віяти, гойдатися, качатися, коливатися, колихатися, колотитися, майорити, матлятися, маяти, мерехтіти, метлятися, плескатися, плигати, полоскати, полоскатися, теліпати, теліпатися, тріпотіти*, розм. *брижитися, бурунити, мотатися і мотляти, мотлятися, хвилюватися, плюскатися, струменітися, хибати, хибатися, хилитатися, хитатися, хлюпатися, хилятися*, кауз. *рвати, торгати, термосити, торсати, шарпати, м'яти, матляти, махати, мелькати, метляти, мигати, хилитати, хиляти, хитати* відзначені додатковою семою “дуже сильно”. Вони майже не мають семантичних відмінностей, а різняться лише своєю сполучуваністю. Наприклад: *Скрізь, куди не кинь оком – сіножаті, пагорби, вербові кущі, в яких бродить сік, сп'янує небо, і хміль **хитає** його, зачаровуючи птахів, що купаються в яскравій голубині* (В.Врублевський); *Тряснув, **гойднув** легенько місто-герой Київ, і на мою нещасну макітру з високої шафи звалилася стара друкарська машинка* (О.Винокуров); *Була якась маленька кімнатка, по вузеньких стінах, не вмещаючись і виламуючись за вікна, надвір, **метлялася** величезна тіль з розпелеханою бородою, з піднятими догори руками* (Н.Бічуя); *Затока злегка **брижитья** від теплого південного вітру* (Л.Смілянський); ***Метляються** на вітрі стрічки в дівчат* (І.Нечуй-Левицький); *При боці у нього **теліпався** в піхві тяжкий бойовий меч* (І.Франко).

Дієслова *віяти, майорити, матлятися, плескатися* звичайно сполучаються з назвами легких предметів, наприклад рослин, тканин і под.: *Щось **віє** покривалами тонкими, так прудко, прудко крутячись у танці...* (Леся Українка); *Тільки чуприна **майорить*** (Укр. нар. тв.); *Вітер холодний корогвами **матляв*** (А.Тесленко). Дієслово *вихляти* звичайно допускає при собі лише іменники *хвіст і зад*: *Жучка, що потяглась була до хліба, враз одскочила назад. Вона переступала з ноги на ногу, **вихляла** хвостом, висолоплювала.. язик, але ближче не підступала* (Б.Антоненко-Давидович). Дієслова *битися, бити* сполучаються з назвами рідин, а також легких предметів – таких, як тканини, рослини і под. Наприклад: *Високі білі гребні **бились** об дошки, підскакували вгору* (І.Нечуй-Левицький).

Більшість дієслів на позначення непоступального руху нейтральні до семантичної ознаки “середовище”. Ця група дієслів семантично слабо диференційована, в основному її одиниці різняться лише лексичною сполучуваністю і вживаністю. Отже, проведений аналіз засвідчує, що лексико-семантична група дієслів руху наділена складною, багатомірною ієрархізованою структурою, яка є характерною не лише для класів, а що найбільш важливо – для її груп та підгруп.

Досліджувана лексико-семантична група дієслів не є замкнутим цілим і щодо інших лексико-семантичних груп. Вона може охоплювати лексеми іншої семантики в разі виконання ними функцій, типових для дієслів руху, що у свою чергу сприяє її поповненню новими елементами за рахунок похідних значень. Існування подібних зв'язків забезпечує єдність і безперервність семантичного простору словника і стимулює дослідницький інтерес до виявлення цих зв'язків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Загнітко А.П. Система і структура морфологічних категорій сучасної української мови (проблеми теорії). – К., 1993. – 344 с.
2. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л.: Наука, 1972. – 216 с.
3. Никитин М.В. Основы лингвистического значения. – М.: Высшая шк., 1988. – 165 с.
4. Философский словарь. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1986. – 593 с.